

УДК 355.01:[159.9.072+303.1]
DOI 10.32999/ksu2312-3206/2024-3-2

ВІЙНА ЯК ОБ'ЄКТ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ: МЕТОДОЛОГІЧНИЙ РАКУРС

Кочубейник Ольга Миколаївна,

доктор психологічних наук,

головний науковий співробітник відділу психології політико-правових відносин

*Інститут соціальної та політичної психології
Національної академії педагогічних наук України*

kochubeynyk@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-6460-8494>

Актуальність аналізу методологічних проблем соціально-психологічних досліджень, котрі проводяться під час війни, обумовлена появою широкого спектру публікацій, що висвітлюють різноманітні аспекти змін у суспільстві. **Мета статті** полягає в ідентифікації особливостей досліджень, що виникають при його проведенні у період збройного конфлікту, та в оцінюванні загроз валідностей, які походять внаслідок існування цих особливостей. **Методи дослідження.** Завдяки узагальненню, інтерпретації та систематизації досліджень, проведених в умовах війни, виокремлено низку чинників, які перешкоджають досягненню «методологічної чистоти», спричиняють загрози процедурам отримання й обробки емпіричних даних, повноті та адекватності інтерпретації встановлених закономірностей, коректності генералізацій та екстраполяцій. **Результати.** Автор показує, що етичні вимоги позначаються не лише на комунікації між дослідником й респондентом, але чинять вплив на повноту отриманих даних, надійність і валідність вимірювань. Політизація усіх сфер життя, будучи специфічною версією «фону», призводить до появи особливої форми соціальної бажаності, а саме: політичної бажаності, яка в умовах війни межує зі способами збереження свободи або життя. Образ суспільства, що закладається в ідею дослідження, регулює правомірність генералізацій та екстраполяцій, позаяк війна докорінним чином змінює і формальну, і неформальну структури суспільства, задає нову ієрархію його ідентичностей, а також створює нові лінії роз'єднання та з'єднання соціальної тканини. Окремо автор аналізує проблему релевантності «довоєнного» образу суспільства та ієрархії його ідентичностей щодо завдань, які постають перед дослідником в умовах війни. **Висновок.** Проаналізувавши виклики, що виникають під час вивчення суспільств у стані збройного конфлікту, можна підсумувати: зміни в дослідницькому процесі не просто пов'язані зі зростанням інтенсивності (чи іншої специфічності) соціальних процесів, вони потребують особливих методичних підходів, оскільки унеможливають дотримання більшості критеріїв науковості у соціальних науках. Останнє буде справедливим як для кількісних, так і для якісних досліджень, оскільки предметом для тих і тих однаково буде виявлятися небезпечний досвід війни, що походить від нетривкої суб'єктивності й кардинальним чином змінює статус упередженості в досліджуваній площині.

Ключові слова: внутрішня валідність, зовнішня валідність, політична бажаність, образ суспільства, суб'єктивність.

WAR AS AN OBJECT OF SOCIAL-PSYCHOLOGICAL RESEARCHES: METHODOLOGICAL PERSPECTIVE

Kochubeinyk Olga Mykolaivna,

Doctor of Psychological Sciences,

Chief Researcher of the Department of Psychology of Political and Legal Relations

*Institute of Social and Political Psychology
of the National Academy of Sciences of Ukraine*

kochubeynyk@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-6460-8494>

The article discusses the methodological problems of social and psychological researches that has examined of modern societies during armed conflicts and other situations of violence. For all the variety of theoretical and methodological approaches, there is still no consensus in the scientific community regarding the determination of the essential characteristics that generate various threats to external and internal validity. According to the above, **the main goal of the article** is to identify the characteristics that generate various threats to external and internal validity and to estimate magnitude of the problem. **Research methods.** Methods of theoretical analysis, synthesis, generalization, which allowed to identify some factors which influence «the methodological purity» of the study, cause threats to the procedures of obtaining and processing qualitative empirical data,

violate the completeness and adequacy of their interpretation, damage the correctness of generalizations and extrapolations. **Results.** The author shows that ethical requirements affect both communication between the researcher and the respondent and the observance of confidentiality, but also affect the completeness of the obtained data, as well as the reliability and validity of the measurements. The politicization of all spheres of life, being specific version of the threat of internal validity, leads to the emergence of a special form of social desirability, namely: political desirability. During the war political desirability operates as psychological defence mechanism that can be used for saving life or freedom. The image of society, which is embedded in the idea of research, turns out to be a determining factor in the legitimacy of generalizations and extrapolations. It happens because the war changes fundamentally both the formal and informal structures of society, sets a new hierarchy of its identities, creates new lines of splits and coalescence of the social fabric of society. The author also researches the relevance of the “pre-war” society image and the hierarchy of its identities in relation to the tasks facing the researcher in wartime conditions. **Conclusion.** The author claims that changes in research process may be related to the increase in the intensity (or other specificity) of social processes. It requires a completely different methodology, as it makes it impossible to comply with all the requirements and specifics of the social sciences research. And this will be true for both quantitative and qualitative research, since the subject for both will be the dangerous experience of war, which originates from a fragile subjectivity and radically changes the status of bias in the researched plane. This statement is true for both quantitative and qualitative research where the researcher's attention is focused on the dangerous experience of war. This experience originates from unstable subjectivity and radically changes the status of subjective bias.

Key words: *internal validity, external validity, political desirability, image of society, subjectivity.*

Постановка проблеми. Війна є тим соціальним феноменом, який супроводжує людство чи не з перших його спроб вибудувати суспільне життя. Історично змінювалися форми її реалізації, що насамперед залежало від технічного прогресу та вдосконалення зброї, історично змінювалися формати її ведення. Очевидно, що війна – як одна з найбільших гуманітарних катастроф – теж потребує вивчення, однак не лише з боку її ведення, не вивчення її стратегій та тактик, але саме як катастрофного соціального періоду в житті суспільства. Знання соціальних процесів, що відбуваються у цей період (і не лише в країнах, де відбувається військове зіткнення, але й світового соціуму загалом) мають велику значущість. По-перше, це – фундаментальні знання про суспільство у стані катастрофи. По-друге, такі знання можуть виявитися корисними під час розроблення програм відновлення країни (зокрема соціальних реконструкцій), оскільки забезпечуватимуть інформацією про той новий ландшафт соціальності, який утвориться у пост-воєнному періоді. Йдеться про розроблення програм реабілітації комбатантів, мешканців зруйнованих територій, внутрішньо переміщених особам, біженців, які втекли від терору війни. V. Уренієсе зазначає, що обговорення наслідків війни для суспільства необхідним, оскільки стимулює політиків утримуватися у своїх міжнародних відносинах від силових сценаріїв та застосування зброї проти територіальної цілісності чи політичної незалежності іншої держави. D. Lago, S. Palidda, пов'язуючи як змінні військовий конфлікт, безпеку та перебудову суспільства, доводять, що всупереч твердженню К. Клаузевица про розуміння війни продовження політики іншими засобами політики, оскільки вона стосується безпеки, можна визначати як «продовження війни» іншими засобами (Lago, D.,

Palidda, S., 2010). Журнал War & Society публікує статті, присвячені технічним і оперативним аспектам ведення війни, а також представляє вивчення широкого спектру зв'язків, що виникають «між війною та суспільством» (War & Society). Складність і багатовимірність збройних конфліктів підкреслюють також важливість міждисциплінарного обміну та діалогу в рамках соціальних наук і між соціальними науками та іншими виробниками інформації й знань в процесах дослідження (Nyirabikali, 2013). Проте публікації, актуалізуючи надзвичайно широкий діапазон досліджуваних аспектів не так часто презентують аналіз саме методологічних проблем, які виникають перед дослідниками. Отже, **мета статті** полягає в ідентифікації тих особливостей психологічних досліджень, які виникають при вивченні суспільства у період збройного конфлікту, та оцінюванні ризиків валідностей цих досліджень. З тим щоб увиразнити предмет дослідження, зазначимо: у статті не йтиметься про дослідження з площини воєнної психології, котрі вивчають особливості психіки військовослужбовця, який у складі військового колективу здійснює підготовку до бойової діяльності та безпосередньо виконує бойові завдання. Ми маємо намір проаналізувати особливості соціально-психологічні досліджень, тобто тих, що вивчають специфіку поведінки, зумовлену включенням осіб в різні спільноти й соціальні групи під час війни.

Теоретичний аналіз проблеми. Точкою відліку в нашому теоретичному аналізі слугуватиме очевидне твердження, що соціально-психологічні дослідження, які проводяться під час активного застосування зброї на території країни, потрапляють під множинні ризики «методологічної чистоти», спричинені загрозами для процедур якісного отримання й обробки емпіричних даних, повноти та адек-

ватності їхньої інтерпретації, коректності генералізацій та екстраполяцій. Кожен із критеріїв науковості – що у кількісній, що у якісній стратегії організації дослідження – постає об'єктом прискіпливої уваги та критичних дискусій. Можливість пошуку якоїсь уніфікованої відповіді унеможлиблюється тим, що різні процедури організації дослідження, як правило, вступають в суперечність одна до одної, породжуючи складні вектори оцінювання тих чи тих аспектів дослідження.

Одним із найбільш ілюстративних у цьому сенсі є вектор **етичності досліджень**, а також виправданість «етичних ризиків», які супроводжують такі дослідження. З подібною проблематизацією мають справу й ті дослідники (насамперед соціологи та психологи), що працюють у зонах надзвичайних ситуацій. Вихідним є питання етичності взаємодії із постраждалими: чи етично розпитувати, приміром, людину, яку щойно визволили з-під завалу чи врятували від повені, про її дії, переживання й реакції під час катастрофи або ж про особливості її емоційного чи фізичного стану після порятунку. Однак саме завдяки таким дослідженням було спростоване усталене переконання, що під час розгортання стихійного лиха значна частка населення перебуває у панічних станах; натомість було показано, що панічна поведінка властива лише незначній частині постраждалих. Останнє уможливило розробку більш ефективних «програм-запобіжників» поведінки населення у зонах потенційних стихійних лих, які вже орієнтувалися не на панічні стани, а ґрунтувалися на можливості раціональних дій постраждалих (Chertkoff, Kushigian, 1999; Johnson, 1987; Keating, 1982; Kelly, Condry, 1965).

Однак справедливим є те, що дослідникові доводиться працювати з людьми, які опинилися в травмівній ситуації та мають стресові розлади різного рівня. Це означає, що не всі питання, які цікавлять дослідника, можуть бути задані, що, очевидно може позначитися на повноті отриманих даних, і далі – на ступенях валідностей дослідження, починаючи від операціоналізації змінних і завершуючи генералізацією висновків. Таким чином, постає питання: наскільки дослідник спроможний відрефлексувати вплив «незаданих» питань на різні етапи свого дослідження?

Крім того, у зону моральної відповідальності дослідника за втручання, яке може ненавмисно завдати шкоди або порушити безпеку, конфіденційність і добробут респондентів, входить той факт, що в окремих випадках мова може йти не лише про психологічну травматизацію, але й про те, що комунікація із дослідником може становити загрозу для життя респондента, якщо в регіоні, де проводиться дослідження, спостерігається високий ступінь

внутрішньої ворожнечі. Очевидно, що під час війни етична складова дослідницьких процедур більш інтенсивно впливає на організацію дослідження, ніж це відбувається в неекстремальних умовах, позначаючись на усіх стадіях та етапах цього процесу у значно більшому ступені, ніж це зазвичай трапляється у соціально-психологічних дослідженнях.

S. Helbardt, R. Hellmann-Rajanayagam, R. Ruediger, вивчаючи насильницькі конфлікти у Шрі-Ланці, Бірмі та південному Таїланді, виокремили низку питань, відповіді на котрі також є відповідями на питання про вплив етичних регулятивів на повноту отриманих висновків, а також на допустимість досліджень у зонах конфлікту. А саме: «... питання, які слід поставити про цей тип дослідження, зрештою, не такі складні чи комплексні; складність полягає в тому, щоб відповісти на них та емпірично операціоналізувати відповіді. Давайте підведемо підсумок основних запитань щодо досліджень у зонах бойових дій: 1. Чи це можливо? 2. Чи це корисно? 3. Чи це припустимо? 4. Чи є це обов'язковим? 5. Чи варто це публікувати?» (Helbardt, Hellmann-Rajanayagam, Korff, 2010, 356).

Етично обґрунтоване прийняття рішення про дослідження, отже, має включати мотиви та обов'язки дослідників, а також прогнози щодо непрямого й прямого впливу досліджень на людей, які залишаються у зонах бойових дій. На наш погляд, відповіді на ці питання не є «внутрішньою кухнею», що залишаються осторонь, а мають бути обов'язково представлені у всіх звітах про дослідження, адже експлікація етичних регулятивів у таких дослідженнях – не норма ввічливості, а один із інструментів забезпечення прозорості дослідницької методології. Варто звернути увагу на те, що прозорість створює додаткові проблеми при оприлюдненні результатів якісних досліджень, де стандарти конфіденційності є значно вищими, оскільки контекстна довідка повинна бути більш розгорнутою і включати численні подробиці, які, з одного боку, необхідні для розуміння логіки висновків, з іншого – можуть бути використані місцевим населенням для ідентифікації особи, про яку йдеться. А отже, ми бачимо доволі інтенсивний антагонізм між необхідністю оприлюднювати дослідження у «більш агрегований спосіб» – наприклад, з точки зору загальних тем дослідження, або переходити від конкретних ідентифікаційних характеристик учасників (або соціального контексту) до більш абстрактних або узагальнених – та потребою контекстуальної повноти та деталізації при описі дослідження.

На наш погляд, останнє акцентує увагу на появі нових етичних ризиків, пов'язаних з оприлюдненням результатів. Особливо ці ризики виникають у площині соціальних наслідків,

що може бути ілюстроване тим, як засоби ЗМІ сьогодні починають використовувати результати соціологічних опитувань біженців щодо їхніх намірів повернутися в Україну. Можемо спостерігати два дискурси: один відстоює позицію «повернення до дому», другий – намагання українців інтегруватися у життя в країні, що надала захист. Наголошуючи протилежні за змістом цінності, дискурси вступають в конкуренцію не лише в площині введення інформації в порядок денний, але також – внаслідок агональності дискурсів – чинять прямий вплив на прийняття рішення тими, перед ким безпосередньо стоїть проблема репатріації та реінтеграції в поствоєнне суспільство. І в цьому сенсі актуальною стає соціальна значущість публікації: які цінності продукує дискурс репатріації? Які цінності продукує дискурс інтеграції? Які ідентичності виявляються чутливими до цих дискурсів і який із дискурсів отримує владу над інтерпретацією картини світу? Наразі зазначимо, проблема дискурсивних інтервенцій є значно складнішою за своїми механізмами, ніж тут ілюстровано. Але наразі ми маємо намір лише означити проблему, що супроводжує методологію вивчення суспільства, яке перебуває в умовах війни.

Стратегії оприлюднення висновків, на наш погляд, повинні враховувати непередбачуваність їхнього використання непрофесіоналами у тому числі. З огляду на зміни, що відбулися у способах тиражування інформації, важко проконтролювати, наскільки повно при передрукові подаються ті чи ті висновки, якою мірою зберігається повнота опису дослідження, що дає можливість не маніпулювати уривками інформації із певною дискурсивною метою. З одного боку, передрук статей у блогах дозволяє дослідникам перетворювати академічні знання на знання більш доступні, а отже, й затребувані, соціально корисні. Такі оприлюднення відкривають для автора доступ до ширшої аудиторії, що дозволяє пост-фактум оцінити релевантність висновків для різних ідентичностей та через зворотні коментарі отримати ті чи ті зауваження, що можуть виявитися корисними для подальших досліджень. З іншого боку, як зазначалося, винесення професійної інформації в площину непрофесійних інтерпретацій породжує численні проблеми, в тому числі й етичні.

Інформаційні інтервенції, на наш погляд, самі по собі становлять досить серйозну загрозу для «чистоти» соціально-психологічного дослідження, позаяк під час війни відбувається потужна політизація будь-якої інформації загалом і зокрема – інформації, що відображає суспільні (чи індивідуальні) реактування на воєнну ситуацію в країні. Іншими словами, ми бачимо ризик у тому, що навіть найвіддаленіше від політичної оцінності

питання може бути заломлене досліджуванним через призму соціальної бажаності. Хоч це й буде дещо гіперболізованою ілюстрацією, але навіть питання «Чи маєте Ви проблеми зі сном?» може бути трактоване досліджуваним не як діагностика ресурсів фізіологічної адаптивності, а приміром, як міра включеності у суспільні тривоги («Раз міцно спить, то війна не турбує»).

Зрозуміло, що політизація – як фон – спотворюватиме надійність та валідність вимірювань як у процедурах кількісних, так і в процедурах якісних досліджень. І, очевидно, можна висловити припущення, що втручання в «чистоту даних», отриманих на основі комунікативно-вербальних методів, може бути значно вищою. Контакт віч-на-віч може активізувати усі перешкоди, пов'язані із соціально-психологічною взаємодією під час дослідження. Ця особливість втручання політизації фігурує в гуманітарному знанні під маркером «соціологія війни» – як визнання неунікненності значної міри недостовірності даних, а отже, й неточності висновків. Дійсно, політична заангажованість іманентно властива соціальній науці (хоча її модальність і рівень присутності може бути різною). Попри усі спроби розрізнити політичне, історичне та соціальне знання, цей вододіл втрачає свою непроникність через включеність і досліджуваного, і дослідника в дискурсивний горизонт суспільства, в котрому провладні дискурси панівним чином формують інтерпретацію реальності (тим чи іншим чином артикулюючи потрібні політичні цінності). Останнє може бути ілюстроване роботою S. Malesevic, який представляє аналіз соціологічних досліджень організованого насильства, пов'язуючи класичні та сучасні теорії з конкретними історичними та географічними контекстами, висвітлюючи історизм насильства, націоналізм і війну, військову пропаганду, солідарність на полі бою, війну та соціальне розшарування, гендерне насильство тощо (Malesevic, 2010).

А тому визначальною відмінністю, яка кардинальним чином позначається на усій методології подібних досліджень, є, на наш погляд, необхідність констатації ненейтральності – як дослідника, так і досліджуваних. Йдеться про те, що соціально-психологічне дослідження, як і будь-яка інша форма втручання, відбуваються в напруженому політичному середовищі. І оскільки однією із вимог класичного дослідження у психології є забезпечення неупередженості (елемінування суб'єктивності), то очевидно, що під час війни чистота дослідження у цьому сенсі виявляється доволі недосяжною. Адже «органічний» дизайн дослідження у суспільстві, яке страждає від застосовування зброї, повинен враховувати походження та при-

роду конфлікту у тому його тлумаченні, яким наділяють його особи, що переживають його. І дослідники, як правило, є так само особами, які змушені переживати загрози війни. Останнє майже автоматично означає, що дослідження суспільства під час війни не можуть розглядатися як «нейтральна» діяльність. А тому можемо стверджувати, що суб'єктивність постає виключним за своєю потужністю «регулятором» методології соціально-психологічних досліджень, що проводяться під час збройних конфліктів. Етика дослідження та суб'єктивність перетинаються у тому, що в методології гуманітарного пізнання постає як проблема взаємодії між дослідником і досліджуваним. Короткий термін проведення досліджень не дозволяє сформулювати довірчі стосунки. Мало того, часові обмеження часто не дозволяють здійснити вичерпний збір кількісної та якісної інформації, яка могла б призвести до глибшого та повного розуміння ситуації. Звісно, на тих територіях, що віддалені від лінії бойового зіткнення або не належать до тимчасово окупованих територій, цей ризик знижується. Проте в черговий раз виникає потреба прискіпливішого погляду на можливості екстраполяції знайдених закономірностей на інші території.

Ще одним методологічним аспектом, на якому, на наш погляд, слід зупинитися, – це образ суспільства, котрий закладається в ідею дослідження та виявляється визначальним чинником в інтерпретаціях та висновках. Відправною точкою в поясненні цієї проблеми є той факт, що війна докорінним чином змінює і формальну, і неформальну структури суспільства, задає нову ієрархію його ідентичностей, а також створює нові лінії роз'єднання та з'єднання соціальної тканини. В основі такої переструктуризації, на наш погляд, – найвищий ступінь індивідуалізації страждань та досвіду війни.

Крім того, різні періоди війни, очевидно, супроводжуються різними етапами консолідації суспільства. Перші місяці інтервенції зазвичай є реакцією гуртування суспільства, одним із наслідків якої є максимальна мобілізація зусиль та інтеграція «проти ворога», що ми, власне, і спостерігали в Україні на початку російського вторгнення. Однак мірою того, як наростає «втома від війни» відбувається розсіювання цього мобілізаційного потенціалу суспільства, виникають ідентичності, що конструюються різноспрямованими наративами (Приміром, в оцінках дії президента, головнокомандувача, часових очікуваннях звільнення окупованих територій тощо). Відбувається – як під час усіх надзвичайних ситуацій – коливання від консолідованості до фрагментованості суспільства.

На наш погляд, саме з цієї причини виникає та фундаментальна особливість, що позначається на методологічних проблемах соціально-психологічних досліджень: отримання та обробка даних, їхня інтерпретація, формулювання висновків неunikнено повинні включати репрезентації міри консолідованості/фрагментованості суспільства як окремо і спеціально вимірюваної змінної. Останнє, приміром, позначається на зовнішній валідності і пошуках відповіді на тому, якою мірою будуть достовірними узагальнення та екстраполяції на інші вибірккові сукупності. Прикладом є, на наш погляд, дослідження, проведене Київським міжнародним інститутом соціології у межах проекту «Ініціатива секторальної підтримки громадянського суспільства», де аналізується стан громадянського суспільства України в умовах війни, а також вивчається досвід адаптації та роботи громадських і благодійних організацій, волонтерських та гуманітарних ініціатив після повномасштабного вторгнення (Ukrainian Civil Society under the War, 2023).

Образ суспільства межує із іншою методологічною проблемою: критеріями поділу на групи – у разі, якщо суспільство не тлумачиться дослідником як сукупність однакових атомів. Проте варто задатися питанням: наскільки довоєнні критерії поділу на групи (спільноти) можуть бути релевантними для дослідницьких завдань під час війни? Адже соціальний психолог, вивчаючи суспільство під час війни, все-таки повинен зосереджувати увагу на релевантних – тобто нових – ідентичностях (та похідних від них властивостях), сформованих досвідом війни.

На наш погляд, диференціація спільнот (та ідентичностей) для досліджень, які намагаються «вхопити» індивідуалізацію війни, може здійснюватися за принципом інтерсекціональності, з тією відмінністю, що йдеться не про досвід дискримінації, а про досвід травми. Інтерсекціональність є підходом до ідентичності, який визнає, що різні її категорії можуть перетинатися і співіснувати в одній людині, створюючи якісно інший досвід, ніж той, який дає окремо взята особливість ідентичності. За цим принципом, ідентичності будуть різнитися залежно від тих осей, за якими відбувається усвідомлення особистістю дії чинників досвіду війни та їхніх перетинів (гострий/хронічний стрес, втрата/збереження майна, окупація/контрольовані державою території, загибель/важке травмування близької людини тощо).

Однак, окреслюючи у такий спосіб ідентичності, досвід котрих у найвищому ступені буде релевантним до досліджуваної проблеми (суспільство під час війни), дослідник опиняється перед питанням правомірності

узагальнення результатів, адже проявиться дія загального правила: що вищою є гетерогенність населення, то більш проблематичними є емпіричні узагальнення. До цієї проблеми слід додати, очевидно, необхідність усвідомлення того факту, що соціальна структура суспільства зазнала критичних змін, що призвело до появи, розщеплення або зникнення тих чи інших ідентичностей та цінностей, що стоять за ними.

З образом суспільства пов'язана також можливість досліджень, які прагнуть спиратися на ймовірнісні інструменти формування вибіркової сукупності. Адже відомості про чисельність, склад та інші характеристики місцевого населення (і країни загалом) відсутні: довоєнні показники втратили свою релевантність внаслідок загибелі місцевого населення, переміщення в інші регіони країни або за кордон. Отже, нестабільність популяції є настільки високою, що будь-який план організації дослідження, який спирається використання фіксованої системи утворення вибірки, найшвидше виявиться неможливим.

Намагання врахувати гетерогенність населення наштовхується на «темні плями війни», які маскуються вже згадуваною особливою формою соціальної бажаності – політичною (ідеологічною) бажаністю. Йдеться про можливість (чи необхідність) включення у дослідження тих осіб, які мають погляди, протилежні до офіційних дискурсів. Очевидно, насправді це – невирішене завдання, позаяк вираження будь-якої ідеологічної альтернативи окремими особами може призвести до очікування ними каральних санкцій, що позначається на надійності й валідності вимірювань. Іншими словами, слід визнати існування неоднаковості поглядів серед населення на ті чи ті події, пов'язані із певними етапами бойових дій, певними політичними рішеннями влади й визнати існування груп, які намагаються залишаються навмисно «невидимими» з огляду на загрозу репресій чи «самосуду» або через неконкретизований страх репрезентувати свої думки перед дослідником-співрозмовником, чия позиція не є для досліджуваного «явною». У окремих ситуаціях дослідник може ототожнюватися із

представниками структур, що мають функції контролю за політичними поглядами.

Відповідно, це повертає нас до питання, яким є образ суспільства, що визначає подальші методологічні особливості (і проблеми) соціально-психологічних досліджень.

Висновки. Проаналізувавши виклики, що виникають під час вивчення суспільств у стані збройного конфлікту, можна підсумувати: зміни в дослідницькому процесі не просто пов'язані зі зростанням інтенсивності (чи іншої специфічності) соціальних процесів, вони потребують інших методичних підходів, оскільки обтяжені складністю дотримання вимог, якими регулюються дослідження у соціальних науках. І це буде справедливим як для кількісних, так і для якісних досліджень, оскільки предметом для тих і тих однаково буде виявлятися небезпечний досвід війни, що походить від нетривкої суб'єктивності й кардинальним чином змінює статус упередженості в досліджуваній площині.

Як було показано, дослідник опиняється в ситуації, де він поки що не має сталих орієнтирів, які проміжні змінні будуть «зчеплюватися» з досліджуваною поведінкою. Очевидно, реєстр таких змінних – тобто їхніх основних ефектів та ефектів взаємодії – може розглядатися як одна із самостійних методологічних проблем соціально-психологічних досліджень в умовах війни. Можна висловити припущення, що перегляду потребують також «традиційні» чинники (такі як стать, місце проживання, фаш, статки), які набувають в умовах війни іншої потужності, а тим самим іншою є міра обумовленості (детермінованості) ними поведінки. Це, своєю чергою, формулює специфічну вимогу для презентації процедури дослідження, а саме: більш прискіпливий опис вибіркової сукупності, з котрими контактував дослідник, особливо стосовно цих проміжних змінних, позаяк саме вони можуть давати інформацію про досвід війни та страждань, що, за нашими очікуваннями, буде позначуватися на різних аспектах соціальної згуртованості (соціального капіталу, довіри, допомоги тощо). Останнє також допоможе чіткіше окреслювати зону релевантності висновків та формувати міру зовнішньої валідності дослідження.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Chertkoff, J. M., & Kushigian, R. K. (1999). Don't panic. *The psychology of emergency egress and ingress*. Westport, CT: Praeger.
2. Helbardt, S. & Hellmann-Rajanayagam, D. & Korff, R. (2010). War's dark glamour: Ethics of research in war and conflict zones. *Cambridge Review of International Affairs*, 23, 349-369.
3. Johnson, N. R. (1987). Panic and the breakdown of social order: Popular myth, social theory, empirical evidence. *Sociological Focus*, 20, 171-183.
4. Keating, J. P. (1982). The myth of panic. *Fire Journal*, May, 56-61, 147.
5. Kelly, H. H., & Condry, J. C., Jr. (1965). Collective behavior in a simulated panic situation. *Experimental Social Psychology*, 1, 20-54.

6. Lago, D. & Palidda, S. (2010). *Conflict, Security and the Reshaping of Society: The Civilization of War*. London ; New York : Routledge
7. Malesevic, S. (2010). *The Sociology of War and Violence*. New. York: Cambridge University Press.
8. Nyirabikali, G. (2013). *The importance of field research for civil society organizations: peacebuilding strategies*. Stockholm: Stockholm international peace research institute. Retrieved from <http://www.sipri.org/research/security/Mali>
9. *Ukrainian Civil Society under the War. The sociological study* (2023) Retrieved from <https://ucipr.org.ua/en/publications/analytical-reports/ukrainian-civil-society-under-the-war-december-2022-january-2023>
10. Upeniece, V. (2016). War and society. SHS Web of Conferences. 30. 00009. Retrieved from https://www.shs-conferences.org/articles/shsconf/pdf/2016/09/shsconf_shw2016_00009.pdf
11. War & Society (2024) <https://www.tandfonline.com/journals/ywar20/about-this-journal>

REFERENCES:

1. Chertkoff, J. M., & Kushigian, R. K. (1999). Don't panic. *The psychology of emergency egress and ingress*. Westport, CT: Praeger.
2. Helbardt, S. & Hellmann-Rajanayagam, D. & Korff, R. (2010). War's dark glamour: Ethics of research in war and conflict zones. *Cambridge Review of International Affairs*. 23. 349–369.
3. Johnson, N. R. (1987). Panic and the breakdown of social order: Popular myth, social theory, empirical evidence. *Sociological Focus*, 20, 171–183.
4. Keating, J. P. (1982). The myth of panic. *Fire Journal*, May, 56–61, 147.
5. Kelly, H. H., & Condry, J. C., Jr. (1965). Collective behavior in a simulated panic situation. *Experimental Social Psychology*, 1, 20–54.
6. Lago, D. & Palidda, S. (2010). *Conflict, Security and the Reshaping of Society: The Civilization of War*. London ; New York : Routledge.
7. Malesevic, S. (2010). *The Sociology of War and Violence*. New. York: Cambridge University Press.
8. Nyirabikali, G. (2013). *The importance of field research for civil society organizations: peacebuilding strategies*. Stockholm: Stockholm international peace research institute. Retrieved from <http://www.sipri.org/research/security/Mali>
9. *Ukrainian Civil Society under the War. The sociological study* (2023) Retrieved from <https://ucipr.org.ua/en/publications/analytical-reports/ukrainian-civil-society-under-the-war-december-2022-january-2023>
10. Upeniece, V. (2016). War and society. SHS Web of Conferences. 30. 00009. Retrieved from https://www.shs-conferences.org/articles/shsconf/pdf/2016/09/shsconf_shw2016_00009.pdf
11. War & Society (2024). <https://www.tandfonline.com/journals/ywar20/about-this-journal>

*Стаття надійшла до редакції 27.06.2024.
The article was received 27 June 2024.*